

Любов Жванко

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ БІЖЕНСТВА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПОЧАТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті розглядаються проблеми біженства в періоді Першої світової війни та початку Української революції.

Lyubov Zhvanko. Some investigation aspects of the problem of the refugees during World War I at the beginning of Ukrainian revolution. The article concerns some investigation aspects of the problem of the refugees during World War I at the beginning of Ukrainian revolution.

Лютнева революція 1917 р. привела до падіння 300-річної династії Романових, ставши водночас вододілом у житті пересічних підданих Російської імперії. Її незорі терени сколихнули гучні гасла «свободи та демократії», поєднуючи в собі анархічні та навіть охлократичні тенденції. Влада у центрі держави перейшла до Тимчасового уряду, а на окраїнах, за висловом П.Гай-Нижника, поширилися «...національні і крайові окремішницькі політичні рухи, що й очолили державотворчі процеси поневолених царатом народів»¹.

В Україні владу на себе взяла Українська Центральна Рада, яка за тринадцять місяців свого існування еволюціонувала від міської громадсько-політичної організації, заснованої за ініціативи київської інтелігенції, до лідера українського національно-визвольного руху, вершиною діяльності якого стало проголошення у січні 1918 р. самостійної Української Народної Республіки. В цей час якісно нового характеру набули соціальні проблеми, спричинені світовою війною. Серед таких була і проблема біженців, розв'язання якої мало стати пріоритетним напрямом діяльності новоствореної української влади.

Актуальність статті не викликає сумнівів, оскільки тема організації соціального захисту біженців на початковому етапі Української революції ще не стала предметом окремого наукового дослідження². І це при тому, що вже зняті заборони на використання документальної бази Центральної Ради.

Освітня та зовнішня політика, військове будівництво, місце української інтелігенції в процесах 1917–1918 рр. — пріоритетні теми захищених останнім часом кандидатських дисертацій³. Натомість соціальна політика урядів доби Української революції (певна річ і УЦР), за висловом В.Капелюшного, в сучасній вітчизняній історіографії досліджена лише фрагментарно⁴.

Так, у виданні «Українське державотворення. Словник-довідник» є згадка про існування у структурі секретарства внутрішніх справ «виселенсько-плінницького біженецького відділу» з широкими повноваженнями⁵. Крім того, вказується на спроби Генерального секретарства УНР у листопаді–грудні 1917 р. дещо залагодити справу руху біженців через російський та австро-угорський кордон⁶. На сторінках «Енциклопедії українознавства» (Львів, 1994 р., 1996 р.) та біографічного довідника «Діячі Української Центральної Ради» вміщено короткі життєписи керівників біженецького департаменту⁷. При цьому слід відзначити ґрунтовну статтю О.Кудлай, присвячену аналізу діяльності секретарства внутрішніх справ, а із проголошенням УНР — Народного міністерства внутрішніх справ та створення в його структурі біженецького відділу⁸.

Потрібно зауважити, що проблема діяльності Тимчасового уряду у царині біженства протягом весни–літа 1917 р. у працях російських колег також потребує додаткового висвітлення. Свої дослідження вони здебільшого у хронологічному плані доводять до лютого 1917 р.⁹

Отже, метою запропонованої розвідки є спроба висвітлити окремі аспекти політики Тимчасового уряду та Української Центральної Ради у царині біженства Першої світової війни на початковому етапі революції. Хронологічні межі дослідження виходять із запропонованої нами періодизації діяльності УЦР, а згодом і УНР, у царині біженства, а отже, цілком логічним початком вивчення цієї тематики

І етап: березень — червень 1917 р. — керівництво справами біженства в Україні і надалі здійснювала Особлива нарада з питань влаштування біженців (далі — Особлива нарада) як складова Міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду Росії, і вся

біженецька складова існувала в його правовому полі. У цей час Українська Центральна Рада, як стверджують дослідники, послідовно підтримувала урядовий курс та розраховувала на позитивне ставлення Тимчасового уряду до ідеї української автономії¹⁰. Перехід же УЦР в опозицію до Тимчасового уряду після оприлюднення I Універсалу та започаткування Генерального секретаріату означали і зміну у її ставленні до проблеми біженства.

II етап: кінець червня — листопад 1917 р. — час еволюції біженських структур УЦР, внаслідок чого була створена Краєва рада у справах біженців — колегіальний орган, покликаний здійснювати загальне керівництво щодо соціального захисту біженців. Отже, окреслена царина була визнана одним із напрямів внутрішньої політики УЦР. У той же час більшовицький переворот прискорив державотворчі тенденції в Україні. III Універсал проголосив утворення Української Народної Республіки. Генеральний секретаріат отримав статус повноправного українського уряду. Не визнавши більшовицьку РНК, яку з великим сумнівом можна назвати правонаступницею Тимчасового уряду, керівництво біженських структур України взялося за розробку власних програмних засад у царині біженства. При цьому потрібно зауважити, що Центральна Рада серйозно звернулася до цієї проблеми вже восени 1917 р., коли стало зрозуміло, що Тимчасовий уряд всіляко чинить перешкоди її внутрішній політиці та і загалом стоїть на порозі свого політичного краху, зініційованого більшовиками.

Втілити прагнення УЦР щодо надання допомоги біженцям та організації їх повернення до своїх домівок було надзвичайно складно. За більшовицької окупації «фінансові інститути практично перестали працювати», а після призначення головою Центрального російського банку Ю.П'ятакова розпочалася політика остаточної блокади надходження фінансів до України¹¹.

III етап: листопад 1917 р. — квітень 1918 р. — найдраматичніша сторінка діяльності УЦР та, і серед іншого, її біженецьких структур. Більшовицька агресія, а згодом австро-німецька окупація — це ті зовнішні виклики, з якими необхідно було рахуватися українській владі. За цей час у системі секретарства внутрішніх справ, а із січня 1918 р. — міністерства, було створено біженський департамент, який очолив Кость Лоський, а згодом Юрій (в інших документах — Юліан. — *Авт.*) Старицький.

Проблема біженців перебувала серед пріоритетних завдань УНР, про що свідчить постановка цього питання у Бресті на пере-

говорах, розробка ґрунтового плану їх реєвакуації, постійний зв'язок з окупаційною владою, реорганізація місцевих губернських нарад у справах біженців та ін. Проте завершити плани УЦР — УНР вдалося лише в часи Української Держави Павла Скоропадського.

У середині червня 1917 р. на території колишньої Російської імперії перебувало 3846917 біженців, з них в Україні — 849523¹². Для порівняння наведемо таблицю, в якій зазначено динаміку перебування біженців на українських землях впродовж 1915–1917 рр.

Таблиця 1
Кількість біженців в українських губерніях(1915–1917 рр.)

№ п/п	Губернія	Листопад 1915 р.	Червень 1916 р.	Листопад 1916 р.	Червень 1917 р.
1.	Волинська	Даних немає	91044	201268	238553
2.	Катеринославська	220000	242406	226576	234700
3.	Київська	Даних немає	20764	42813	59687
4.	Подільська	1001	5678	4213	9115
5.	Полтавська	24000	32764	42682	48551
6.	Таврійська	39574	38826	47508	47508
7.	Харківська	91138	114172	120983	126915
8.	Херсонська	16000	23714	45832	46590
9.	Чернігівська	28648	31724	36224	37910
	Усього	420361	601092	750098	849523

Однією з причин збільшення кількості біженців в українських губерніях було суспільне усвідомлення скорого кінця війни, а отже, це давало біженцям надію на швидке повернення додому. У свою чергу, це штовхало їх на самочинний рух додому, що знову ж створювало низку проблем і для влади, і для самих біженців.

Навесні 1917 р. події в Україні розвивалися у руслі загально-російської революції. Пересічні громадяни поклали надії щодо покращання свого життя на Тимчасовий уряд, губернських та повітових комісарів. Отже, цілком закономірно, що в цей час саме Тимчасовий уряд став виразником політики у сфері соціального захисту біженців та теренах колишньої імперії, чії розпорядження поширювалися і на українські губернії. Серед головних завдань у царині біженства нова російська влада визначила необхідність демократизації діяльності біженецьких організацій, широке представництво біженців у їх роботі, ліквідацію благодійних установ,

фундаторами яких свого часу були члени царської родини, унормування допомоги біженцям.

11 березня 1917 р., уже за кілька днів після свого проголошення, князь Г. Львов, голова Тимчасового уряду, обговорив із членом Державної Ради В. Енгельгардтом нагальні проблеми біженства¹³. (Потрібно зазначити, що 13 березня Вадим Платонович Енгельгардт був призначений «головуючим» в Особливій нараді з наданням йому прав товариша міністра у біженецьких справах¹⁴). Першочергово, на думку голови уряду, передбачалося ліквідувати «Північну допомогу» («Северопомощь»), якою свого часу керував уповноважений у справах біженців у зоні дії Північно-Західного фронту С. Зубчанинов, та негайно передати всі її відділення під керівництво Земського Союзу. «Південна допомога» («Югопомощь»), сфера діяльності якої була поширена на території, прилеглі до Південно-Західного фронту, функціонувала і надалі. Її роботою керував І. Стерлігов, який змінив на цій посаді колишнього катеринославського губернатора князя М. Урусова.

Діяльність усіх структур Тетянинського комітету, створеного у вересні 1914 р. як однієї з найпотужніших громадських організацій, що опікувалася справами біженців¹⁵, за деякий час належало підпорядкувати єдиному органу, що мав у своїй структурі біженський відділ. Такий крок, безумовно, мав стати позитивом, оскільки в часи Російської імперії біженство перебувало в компетенції МВС — його Особливої наради з питань влаштування біженців, Тетянинського комітету та, позиціонуючи себе до офіційної влади, Всеросійського Земського і Міського союзів. Керівник уряду був схильний до думки, що таким органом може стати Земський союз, який зробив значний внесок у справу соціального захисту біженців. Принципово важливим моментом було визнання, що біженецька справа за нових реалій життя мала здійснюватися на громадських засадах із залученням до цього широкого кола біженців. Зрозуміло, що відразу реалізувати ці настанови Тимчасовий уряд не міг.

Тому цілком логічним було продовження роботи Особливої наради з питань влаштування біженців. Весною 1917 р. вона ухвалила низку положень, покликаних регулювати різні аспекти життя біженців. Так, 18 березня на одному із засідань було обговорено та прийнято відозву до біженців, яку широко подала тогочасна преса¹⁶. У ній, зокрема, зазначалося: *«Біженці Росії і всі її народності відроджуються до нового життя, і Ви тепер вільні громадяни непохитно вірте, що, з Божою допомогою, ворога буде зламано*

і назавжди вигнано з наших кордонів. В той радісний день Ви знову ступите на рідну землю, кинете в неї пригорщу насіння і почнете відновлювати зруйноване ваше господарство...

Ваш громадянський обов'язок, як землеробів, з початком весни докласти всіх зусиль до обробітку землі... Тимчасовий уряд має турботу всіляко вам допомогти у справі застосування вашої праці...Скоро початок роботи. Готуйтеся та заявляйте комітетам про своє бажання стати до роботи. Ваша участь в сільськогосподарській праці цього року буде великою вашою заслугою перед Батьківщиною». Залучення біженців до посівної кампанії 1917 р. за умов дефіциту робочих рук у селах було цілком виправданим та необхідним.

І вже за деякий час спеціальна комісія, створена при Особливій нараді, підготувала «Правила про заходи залучення біженців на сільськогосподарські роботи». Так, передбачалося утворити особливі комітети під керівництвом повітових комісарів із залученням до їх роботи представників місцевих земських, міських біженецьких структур, національних організацій, волосних комітетів, місцевих кооперативів та ін. Утворені комітети мали стати посередниками між власниками земель та біженцями і, за великим рахунком, захисниками інтересів останніх. На них також покладалася справа агітації біженців, формування артілей для сільськогосподарських робіт та транспортування до місця роботи, ведення статистики щодо участі в польових роботах біженців, організація надання їм першочергової медичної, санітарної та юридичної допомоги і т. ін.¹⁷.

Досить складною залишалася проблема забезпечення потреб біженців, зокрема утримання дитячих притулків та затримка видачі продовольчих пайків, оскільки норми, затверджені у попередні роки, вже не відповідали реаліям життя в умовах прогресуючої інфляції.

На адресу Тимчасового уряду надходили листи і телеграми, в яких самі біженці та представники місцевих комітетів наголошували на скрутному становищі. Причиною того було неотримання бюджетних коштів протягом зими 1916–1917 рр., що, у свою чергу, створювало ґрунт для розгортання соціальної напруги між біженцями і місцевим населенням. Типовим прикладом можна назвати телеграму Вовчанського повітового комісара В. Колокольцева від 17 березня 1917 р. до князя Г. Львова. У ній зазначалося, що біженці, розселені у повіті, перебуваючи у скрутному становищі, беруть в облогу повітові та волосні попечительства з вимогою виплати

«квартирних грошей». *«Настрій у біженців у зв'язку з цим такий, що подальша затримка виплати викличе непоправні ексцеси з боку останніх»*¹⁸.

Особлива нарада, враховуючи таку ситуацію, протягом квітня — травня 1917 р. затвердила кілька ухвал, спрямованих на покращання життя біженців. З 1 квітня 1917 р. запроваджувалися нові «Норми нарахування кредитів на утримання дитячих притулків». Автори документа підійшли диференційовано до визначення статусу притулків, виділивши притулки першої категорії — заклади, розміщені у Петрограді, Москві, Одесі, Києві, деяких курортах та в зоні дії фронтів. Другу категорію становили притулки в губернських і повітових містах¹⁹.

10 травня 1917 р. Особлива нарада розіслала губернським комісарам Тимчасового уряду, градоначальникам, громадським, національним спілкам затверджений 6 травня спеціальний циркуляр. У ньому, зокрема, передбачалося збільшити із третього кварталу 1917 р. розмір продовольчої допомоги з 6 крб. до 12 крб. на одного біженця; збільшити, починаючи з 4 кварталу того ж року, розміри квартирного утримання біженців у містах Петрограді, Москві, Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі до 4 крб., в інших містах до 3 крб., в сільській — до 2 крб.; виділити для 50 відсотків біженців кредити на одяг та взуття, зокрема зимове, відразу на друге півріччя, піднявши розмір оплати з 10 до 15 крб. на одну людину; дозволити збільшення норм медичної допомоги за рахунок залишків коштів за іншими напрямками допомоги з граничним розміром оплати на одного стаціонарно хворого 1 крб. 80 коп.; і, нарешті, дозволити всім організаціям і установам переносити залишки від асигнованих кредитів із однієї статті витрат в іншу. При цьому витрачати залишкові кошти можна було лише по тих напрямках, які асигнувала Особлива нарада, серед них — і надання біженцям трудової допомоги²⁰.

Характерною рисою революційного життя весни 1917 р. було проведення різних з'їздів, делегати яких декларували свою прихильність гаслам свободи і демократії. Серед таких форумів варто назвати і два всеросійські з'їзди з питань біженців, ініційовані об'єднаним відділом загальноземського та загальноміського союзів. Ухвалою I Всеросійського з'їзду з питань допомоги біженцям, який проходив в Петрограді 7–10 квітня 1917 р., було визнано необхідним негайно закрити Тетянинський комітет і всі його місцеві відділення. Шостим пунктом ухвали з'їзду всі функції Централь-

ного комітету та всі установи, що були йому підпорядковані, передбачалося передати до Управління у справах біженців при МВС.²¹

Крім того, делегати висловилися за передачу відразу усіх дитячих притулків колишнього Тетянинського комітету у відання місцевої влади.

Треба зазначити, що 28 квітня 1917 р. на 44-му засіданні Особливої наради були розглянуті резолюції біженецького з'їзду. При цьому було одностайно підтримано форум у плані потреби скасування Тетянинського комітету, натомість *«передача притулків досить проблематична і потребує часу»*. Крім того, передбачалося заслухати представників губернських нарад у справах біженців щодо їх згоди перебрати на себе відання установами колишнього Тетянинського комітету. Учасники засідання розглянули надзвичайно складне питання — надання допомоги німцям-колоністам. Було вирішено виділити на 2 і 3 квартал 1917 р. певну суму коштів на покриття нагальних потреб з подальшим розглядом на засіданнях цього питання²².

На це велелюдне зібрання, яким став II Всеросійський з'їзд з питань допомоги біженцям, що проходив у Москві на початку травня 1917 р., прибули діячі громадських та національних організацій, «які надавали допомогу біженцям в тилу і на фронті».²³

Внаслідок обговорень делегати з'їзду ухвалили резолюцію щодо перебудови діяльності біженських організацій на демократичних засадах із залученням до їх роботи самих біженців. Крім того, знову передбачалося негайно припинити функціонування Тетянинського комітету та всіх його установ, інших подібних йому організацій, що мали, на думку виступаючих, антисуспільний характер й були створені попередньою владою з політичною метою. Етнічні комітети, які опікувалися біженцями, були збережені й наділені правом автономії у своїй роботі. На жаль, резолюції з'їздів, як і заснування Всеросійського союзу біженців, не мали практичної віддачі і носили лише політичний підтекст²⁴.

Українська Центральна Рада долучилася до розв'язання біженецьких проблем з моменту створення Генерального секретаріату, тобто з другої половини червня 1917 р. Відповідно до положень цього документа у структурі секретарства внутрішніх справ було започатковано біженсько-плінницький відділ. На жаль, документальна база процесу творення відділу досить обмежена.

У контексті творення українських біженецьких структур необхідно додати, що в другій половині липня 1917 р. товариш гене-

рального секретаря внутрішніх справ Прокіп Понятенко, який «опікувався справами біженців із Галичини і Буковини, українськими громадянами, що залишилися в Росії і не мали змоги повернутися в Україну»²⁵, звернувся до командування Південно-Західного фронту з проханням дозволити Українській Центральній Раді мати на фронті комісарів у справах біженців. Доцільність такої посади визначалася необхідністю планомірного розв'язання проблем біженців. 25 липня генерал О.Лукомський, начальник штабу Верховного головнокомандувача, у телеграмі-відповіді зазначив, що на Південно-Західний фронт згідно з наказом МВС Тимчасового уряду прибув Головуповноважений у справах біженців досвідчений у цій справі І. Стерлігов. Українським комісарам, у разі згоди УЦР, надавався статус помічників, безпосередньо підпорядкованих цьому головуповноваженому²⁶. І вже 26 липня 1917 р. було введено інститут комісарів у виселенсько-біженецько-плінницьких справах. 28 липня у постанові УЦР про затвердження бюджету Генерального секретарства внутрішніх справ було визначено їх щомісячну заробітну платню у сумі 500 крб²⁷.

Таким чином, керівництво біженськими справами в Україні на початковому етапі революції, тобто протягом весни–літа 1917 р., здійснювала Особлива нарада з питань влаштування біженців як складова Міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду Росії. Її діяльність передбачала еволюцію підходів до вирішення проблеми біженства, натомість з'їзди біженців передбачали кардинальні зміни в окресленій царині. Політика УЦР у цей час була направлена на пошук конструктиву в співпраці з новою російською владою. Фактично сама Центральна Рада перебувала у процесі свого творення, вироблення програмових засад розвитку України та форми майбутньої державності. Результатом цих пошуків стало проголошення І Універсалу. Для реалізації його положень 15 червня 1917 р. Комітет Центральної Ради створив Генеральний секретаріат, її виконавчий орган. У складі Секретарства внутрішніх справ був започаткований біженецько-плінницький відділ. Саме його можна назвати першою українською структурою, що на державному рівні була покликана забезпечити розв'язання проблеми біженців.

¹ Гай-Нижник П.П. Український Державний банк: історія становлення (1917–1918 рр.). Документи і матеріали. — К.: Цифра-друк, 2007. — С. 10.

² Жванко Л.М. Джерело до історії політики Української Центральної Ради з проблем біженців Першої світової війни // Проблеми вивчення Українсь-

кої революції 1917–1920 рр. / Інститут історії України НАН України. — К., 2007. — Вип. 2. — С. 94–102; її ж Беженство Великой войны в системе политических координат Украинской Центральной Рады (1917 г.). // Первая мировая война: история, геополитика, уроки истории и современность: Материалы Международной научной конференции, Витебск, 11–12 ноября 2008. — Витебск, 2008. — С. 162–164. Для порівняння зазначимо, що серед наукового доробку авторки 20 статей, присвячених проблемі біженства в часи Російської імперії.

³ *Капелюшний В.П.* Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). — К., 2003. — С. 586–605.

⁴ Там само. — С. 292.

⁵ Українське державотворення. Словник-довідник. — К., 1997. — С. 90–91.

⁶ Там само. — С. 288.

⁷ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 129–130.

⁸ *Кудлай О.Б.* Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ // УІЖ. — 2005. — № 2. — С. 90–104.

⁹ *Цовян Д.Г.* Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны. 1914–1917 гг. [Электронный ресурс]: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. — М.: РГБ, 2005. — 220 с. (Из фондов Российской Государственной Библиотеки); *Курцев А.Н.* Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917) // Вопросы истории. — 1999. — № 8. — С. 98–113.

¹⁰ Довідник з історії України. — К., 2001. — С. 954.

¹¹ *Гай-Нижник П.П.* Український Державний банк... — С. 13–14.

¹² *Курцев А.Н.* Количество беженцев в Российских регионах на 1916–1917 гг. // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: в 2 т. — Белгород, 2007. — Т. 2. — С. 130–133.

¹³ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. — 1917. — 9–16 апреля. — С. 25.

¹⁴ *Курцев А.Н.* Количество беженцев в Российских регионах на 1916–1917 гг. // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: в 2 т. — Белгород, 2007. — Т. 2. — С. 134.

¹⁵ *Жванко Л.* Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Випуск 14. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 238.

¹⁶ Приложение к Известиям Херсонского Уездного земства. — 1917. — 7 апреля.

- ¹⁶ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф.18. — Оп. 21. — Спр. 231. — Арк. 53.
- ¹⁶ Там само. — Ф.18. — Оп. 21. — Спр. 237. — Арк. 290.
- ¹⁹ Там само. — Спр. 231. — Арк. 52–52 зв.
- ²⁰ Там само. — Спр. 251. — Арк. 1.
- ²¹ *Цовян Д.Г.* Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны. 1914–1917 гг. — С. 160–161.
- ²² ДАХО. — Ф.18. — Оп. 21. — Спр. 119. — Арк. 5 а — 7.
- ²³ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. — 1917. — 6 мая. — С. 2.
- ²⁴ *Курицев А.Н.* Біженство // Россия и Первая мировая война. Материалы Международного научного коллоквиума. — СПб., 1999. — С. 139.
- ²⁵ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної ради. Біографічний довідник. — С. 147.
- ²⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 799. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 33.
- ²⁷ Там само. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 20.